

Darko Simović*

Desekularizovanje javnog prostora i verska nastava u Republici Srbiji

Sadržaj

1. Uvod

2. Svetovnost države – princip i/ili realnost u Srbiji

3. Domašaj ustavnog načela svetovnosti države u Srbiji

4. Desekularizovanje Srbije

4.1. Desekularizovanje pravnog poretka

4.2. Desekularizovanje javnog prostora

5. Verska nastava i/ili načelo svetovnosti države

5.1. Međunarodnopravni okvir prava na versko obrazovanje

5.2. Verska nastava u Evropi - uporednopravni osvrt

5.3. Verska nastava u Srbiji

6. Zaključna razmatranja

1. Uvod

Sa nestankom blokofske podele sveta krajem 80-ih godina minulog veka, koja je sve druge društvene konflikte marginalizovala, crkve i verske zajednice vraćaju se na javnu scenu sa potrebom zadobijanja snažnijeg društvenog uticaja.¹ Ujedno, krah komunizma otvorio je pitanje o položaju crkve i o domašaju slobode veroispovesti u državama koje su se iznova vratile liberalno-demokratskom konstitucionalizmu, budući da je agresivni ateizam ne samo proterivao religiju u privatnu sferu čoveka, već je i suzbijao ostvarivanje pojedinih aspekata slobode veroispovesti. Drugi faktor, koji je takođe značajno doprineo reafirmisanju religije, je pojava masovnih migracija i bitnija promena socijalne strukture znatnijeg broja evropskih država.² Snažna religiozna osećanja, kako migranata, tako i domaćih građana bitno otežavaju integrisanje religioznih manjina u društvenu zajednicu, što u većem broju država generiše ozbiljne probleme.

* Autor je redovni profesor na Kriminalističko-policijskoj akademiji u Beogradu.

¹ D. Grimm, *Conflicts Between General Laws and Religious Norms*, u: S. Mancini/M. Rosenfeld (eds), *Constitutional Secularism in an Age of Religious Revival*, Oxford 2014, s. (3 i dalje) 3.

² A. Sajo, *Preliminaries to a Concept of Constitutional Secularism*, u: Mancini/Rosenfeld (bel. 1), s. (54 i dalje) 54.

Globalni fenomen „povratka religije“ na javnu scenu svedoči o tome da su i religija i javni prostor doživeli značajne promene.³ Podstaknut je proces repolitizacije religije, koga nezaustavljivo prati proces desekularizacije društva.⁴ Ovi procesi su inicirali političku i institucionalnu borbu protiv sekularnog konstitucionalizma. S jedne strane, ovom modelu se zamera da, nije neutralan, već da je neprijateljski nastrojen prema religiji, a s druge, da neminovno favorizuje jednu religiju naspram drugih.⁵ Otuda se, pod uticajem repolitizacije politike, koncept ustavne sekularne države preispituje.

Opšteprihvaćeno je gledište da što je viši stepen multikonfesionalnosti jednog društva, to je bitnije da država ostane neutralna.⁶ Multikonfesionalnost, po pravilu, teži potpunom razdvajanju države i crkve, ali i prepoznavanju i priznavanju uloge koju religija ima u društvenom životu.⁷ Upravo u tom kontekstu izrečeno, s jedne strane, sloboda veroispovesti se, uz slobodu misli i savesti, određuje kao „konstitutivni element demokratskog društva i njegovog pluralističkog karaktera“⁸, dok se, s druge, državna neutralnost u sferi religije određuje kao nužnost za „očuvanje pluralizma“⁹. Religija treba da ostane isključivo deo privatnog života čoveka i asocijacija kojima se on svojevoljno pridružuje. Istovremeno, država ima obavezu da dosledno ostvaruje princip tolerantnosti koji omogućava stvaranje društvenog ambijenta u kome će pripadnici svih crkava i verskih zajednica slobodno moći da ostvaruju svoje verske potrebe.

O neutralnosti države u sferi religije može se govoriti kao o ustavnopravnom zahtevu da se postojeće verske zajednice uzajamno tolerišu, da država pozitivno deluje na koegzistenciju različitih religija, da je neophodno „umereno razdvajanje“ države i crkve, da je pod pretpostavkom zabrane uvođenja državne crkve zabranjeno privilegovanje jedne vere i da država mora sprečavati totalnu identifikaciju sa jednom verskom doktrinom, kao i totalitarne tendencije partikularnih religija.¹⁰ Kao naličje čitave ideje da država bude neutralna prema religiji, pojavljuje se i neminovni zahtev da ona bude svetovna.

Sekularnost države smatra se nužnom pretpostavkom savremenog konstitucionalizma.¹¹ Međutim, kako ističe Sajo (Andras Sajo), sekularnost „nije jasno prepoznata kao ustavna vrednost“.¹² U komparativnoj ustavnosti samo mali broj ustava pominje reč sekularnost,¹³ ali,

³ K. H. Ladeur, *The Myth of the Neutral State and the Individualization of Religion: The Relationship Between State and Religion in the Face of Fundamentalism*, u: Mancini/Rosenfeld (bel. 1), s. (33 i dalje) 35.

⁴ Grimm (bel. 1), s. 3.

⁵ S. Mancini/M. Rosenfeld, *Introduction*, u: Mancini/ Rosenfeld (bel. 1), s. (XV i dalje) XVI.

⁶ Grimm (bel. 1), s. 6.

⁷ M. Draškić, *Ustav Srbije: Striktna ili kooperativna odvojenost crkve i države?*, *Sveske za javno pravo*, 12/2013, s. (37 i dalje) 37.

⁸ *V. Kokkinakis v. Greece* (1993).

⁹ *V. Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova* (2001).

¹⁰ E. Šarčević, *Princip `neutralnost`: odnos religije i države u njemačkom državnom pravu (uz prevod izabranih odluka Saveznog ustavnog suda SR Njemačke)*, *Društvena istraživanja – Časopis Pravnog fakulteta u Zenici*, Zenica 3/2008, s. (17 i dalje) 21.

¹¹ Sajo (bel. 2), s. 66.

¹² *Ibid.*, s. 67.

¹³ Reč je o ustavima sledećih država: Azarbejdžana, Gambije, Gvineje Bisao, Gvajane, Kazahstana, Malija, Namibije, Rusije, Tadžikistana, Turkmenistana i Indije (do 1976. godine). Navedeno prema: S. Avramović, *Poimanje sekularnosti u Srbiji – refleksije sa javne rasprave u Ustavnom sudu*, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2/2011, s. (279 i dalje) 298; V. V. Petrov/V. Mikić, *Načelo laiciteta u savremenoj ustavnosti*, *Religija, politika, pravo*, Beograd 2015, ss. 625-644.

čak i tada, celina ustavnih rešenja i druge ustavne vrednosti ne korespondiraju na odgovarajući način sa zahtevima sekularizma.

Bez obzira na nesumnjiv značaj koji se pridaje načelu svetovnosti države, može se uočiti da savremeni evropski javni prostor obeležava raskorak normativnog i stvarnog. Otuda se u savremenoj literaturi pravi razlika između pojmova sekularizma i sekularizacije. Dok se načelo sekularnosti odnosi na odnos između političkih i crkvenih vlasti, sekularizacija se odnosi na socio-kulturološku dimenziju istiskivanja religije iz javnog života.¹⁴ Mnoge države, iako nominalno sekularne, nisu uspele da eliminišu snažan uticaj religije u javnom životu, što potencijalno stvara brojne društvene probleme.

Veći broj postkomunističkih društava nije našao prave institucionalne odgovore na izazove pred koje ih stavlja religija. Proces desekularizacije javnog prostora uzima sve više maha. Desekularizacija ili revitalizacija religije obuhvata procese rasta, deprivatizacije i intenzifikacije.¹⁵ Rast podrazumeva konverziju nereligioznih u religiozne. Deprivatizacija predstavlja ponovni uticaj religije na sekularizovane sfere, kao što su politika, odnosi među polovima, sfera rada. Intenzifikacija se odnosi na osnaživanje verskih uverenja kod pojedinaca. S obzirom na kompleksnost pojma desekularizacije, ovaj rad će u svom fokusu imati samo aspekt deprivatizacije religije u kontekstu države Srbije.

2. Svetovnost države – princip i/ili realnost u Srbiji

Srbija nema postojanu praksu i jasno izgrađen model svetovnosti. Nakon gotovo poluvekovnog komunističkog perioda u kome je religija, po marksističkoj matrici, shvatana kao opijum za narod, a sloboda veroispovesti pokatkad u potpunosti gušena politikom agresivnog ateizma, Srbija je iznova trebalo da pronade svoj model svetovnosti. Donošenjem Ustava od 1990. godine Srbija se vratila vrednostima liberalno-demokratskog konstitucionalizma i uspostavila pluralizam u svim sferama društvenog života. Iznova je afirmisana sloboda veroispovesti. Princip svetovnosti nije bio izričito proklamovan, ali se takvo opredeljenje ustavotvorca moglo zaključiti iz ustavne odredbe koja predviđa da su verske zajednice odvojene od države i slobodne u vršenju verskih poslova i verskih obreda (član 41 stav 2). Od posebnog značaja za odnos države i crkve je i ustavna norma o mogućnosti države da materijalno pomaže verske zajednice (član 41 stav 4).

Kada je reč o samoj praksi u ovoj prvoj dekadi postkomunističkog perioda, sve do 2000. godine, pod snažnim uticajem komunističkog nasleđa, Srbiju obeležava dosledno sprovođenje načela svetovnosti, ali i nesmetano ostvarivanje slobode veroispovesti. Ateizam je prestao da bude deo vladajuće ideologije, ali je religija ostala deo privatnog života pojedinca. Pokušaji uvođenja veronauke u javni obrazovni sistem bili su neuspešni.

Demokratske promene od 5. oktobra 2000. godine inicirale su i novu fazu u razvoju odnosa države i crkve. Novi period koji je označio i gušenje svih recidiva komunizma pokrenuo je proces snažnijeg prisustva religije u javnoj sferi. Donekle, to je bilo i vraćanje duga tradicionalnim crkavama, prevashodno dominantnoj Srpskoj pravoslavnoj crkvi (u daljem tekstu:

¹⁴ E. E. Gasda, Secularity of the State and Political Strategies of Religion, *Politics and Religion*, 1/2015, s. (67 i dalje) 67.

¹⁵ L. Woodhead/P. Heelas, *Religion in Modern Times: An Interpretive Anthology*, Oxford 2000, ss. 429-432; Z. Kuburić/D. Gavrilović, Verovanje i propadanje u savremenoj Srbiji, *Religija i tolerancija*, 18/2012, ss. 7-19.

SPC), koja je pružala, manje ili više vidljivu, neinstitucionalizovanu podršku rušenju prethodnog režima.

Već u junu 2001. godine, aktom Vlade, uvodi se verska nastava u osnovne i srednje škole kao fakultativni predmet.¹⁶ Taj čin nesumnjivo je označio novu fazu u odnosima države i crkve. U januaru 2004. godine Bogoslovski fakultet je vraćen u okrilje Beogradskog univerziteta, ali je i dalje ostao pod snažnim institucionalnim uticajem SPC. Bogoslovski fakultet mogu upisati samo oni koji su kršteni i koji imaju blagoslov nadležnog episkopa. Ukoliko je reč o pripadniku neke druge verske zajednice, on mora imati saglasnost arhijereja SPC. Dakle, ne postoje objektivna merila prilikom upisa na Bogoslovski fakultet, što ostavlja mogućnost i za diskriminatorско ponašanje. Razume se, takvo rešenje nije u skladu sa zahtevima svetovne države na polju javnog obrazovanja.

Donošenjem Ustava od 2006. godine, bar nominalno, činilo se da će odnos između države i crkve biti jasnije i doslednije postavljen. Za razliku od prethodnog ustava, ustavotvorac je 2006. godine, u okviru načela Ustava, izričito proklamovao svetovnost države. Takvo opredeljenje ustavotvorca dalo je za pravo razmišljanjima da se Srbija opredelila za striktno razdvajanje države i crkve.

3. Domašaj ustavnog načela svetovnosti države u Srbiji

Ustav Srbije od 2006. godine doneo je novine na polju odnosa države i crkve. U okviru Načela Ustava, izričito je proklamovano načelo svetovnosti države (član 11 stav 1). Razrađujući ovo načelo, ustavotvorac je dodao da su crkve i verske zajednice odvojene od države (član 11 stav 2), kao i da se nijedna religija ne može uspostaviti kao državna i obavezna (član 11 stav 3). U delu posvećenom ljudskim pravima, ustavotvorac je poseban član posvetio crkvama i verskim zajednicama. Jamči se ravnopravnost verskih zajednica i iznova se ponavlja da su one odvojene od države (član 44 stav 1). Crkve i verske zajednice su ravnopravne i slobodne da samostalno uređuju svoju unutrašnju organizaciju, verske poslove, da javno vrše verske obrede, da osnivaju verske škole, socijalne i dobrotvorne ustanove i da njima upravljaju, u skladu sa zakonom (član 44 stav 2).

Imajući u vidu ove promene u ustavnom normiranju odnosa države i crkve u teoriji su se pojavila dva oprečna gledišta o domašaju načela svetovnosti države. S jedne strane, ističe se namera ustavotvorca da ustanovi sistem stroge, a ne kooperativne odvojenosti države i crkve. Glavni argument za ovakvo gledište je činjenica da je za razliku od minulog ustava, i to kao ustavno načelo, proklamovana svetovnost države. Osim toga, izostavljena je mogućnost države da materijalno pomaže crkve i verske zajednice. Takvo evoluiranje ustavnih rešenja ne može biti slučajno i bez neke posebne namere o promeni prirode odnosa države i crkve. Dakle, sam ustavni tekst ne opravdava da se načelo svetovnosti države protumači u smislu kooperacije, jer „istorijsko i sistematsko tumačenje jasno navode na suprotan zaključak – da je ustavotvorac imao na umu sistem stroge, a ne kooperativne odvojenosti“¹⁷.

¹⁶ Uredba o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi, *Sl. gl. RS* 46/2001.

¹⁷ T. Marinković, Prilog za javnu raspravu o ustavnosti Zakona o crkvama i verskim zajednicama, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd 1/2011, s. (367 i dalje) 383.

Prema suprotnom gledištu, naglašava se prevashodno deklatorno značenje ustavnog načela svetovnosti države, a negira se njegovo pravno-tehničko značenje.¹⁸ „Drugim rečima, pominjanje sekularnosti, ne može uticati na određivanje vrste i kvaliteta sistema odnosa države i crkve, pogotovu ne u smislu da on nužno implicira sistem *striktne* odvojenosti države, crkve i verskih zajednica“¹⁹. Dakle, Ustav ne postavlja prepreke da se odnos između države i crkve uspostavi na načelu kooperativnosti.

Pored ove načelne odbrane mekog poimanja ustavnog načela svetovnosti države bilo je i pokušaja da se detaljnijim i delikatnijim tumačenjem ustavnih odredbi dođe do istovetnog zaključka. Naime, ustavna proklamacija o odvojenosti crkava i verskih zajednica od države podrazumeva njihovu autonomnost da u skladu sa zakonom samostalno uređuju svoje aktivnosti. „Dakle, na osnovu takvog shvatanja izložene ustavne odredbe, može da se dođe do zaključka da odvojenost o kojoj je reč u prvom redu znači da postoje određena pitanja u kojima su nadležne crkve i verske zajednice i da država ne može da ih reguliše, ili ih reguliše samo okvirno. Razume se da iz toga sledi i da postoje određena pitanja, naročito u javnopravnoj sferi u koja crkve i verske zajednice ne smeju da ulaze“²⁰. No, na dilemu, kakva je prirode ta odvojenost države i crkve, zaključuje se da je reč o kooperativnom karakteru separacije, koji podrazumeva prožimanje državnog i autonomnog prava i saradnju između države i crkava i verskih zajednica na realizaciji pojedinih državnih ciljeva. Bez dileme jedan od neminovnih ciljeva te saradnje je ostvarivanje slobode veroispovesti.²¹ Osim toga, u Ustavom predviđenoj obavezi države da svojim merama u oblasti obrazovanja, kulture i informisanja, podstiče razumevanje, uvažavanje i saradnju, odnosno duh tolerancije i međukulturnog dijaloga među svim ljudima, bez obzira na njihov verski identitet (čl. 48 i 81), pronalazi se pravni osnov za saradnju države i verskih zajednica.

U postupku kontrole ustavnosti Zakona o crkvama i verskim zajednicama²², iz 2006. godine, Ustavni sud prihvatio je drugo gledište i meko poimanje načela svetovnosti države. U prilog takvog stanovišta Ustavni sud se pozvao na odredbe Zakona o radiodifuziji²³, koje su predviđale da su, pored ostalih subjekata, i crkve i verske zajednice ovlašćeni predlagači za članove Saveta Republičke radiodifuzne agencije, i na odredbe Zakona o osnovama sistema obrazovanja²⁴, koji predviđa da se jedan od članova Nacionalnog prosvetnog saveta za predškolsko, osnovno i srednje opšte i umetničko obrazovanje bira, pored ostalih, i iz redova Srpske pravoslavne crkve, odnosno ostalih tradicionalnih crkava i verskih zajednica. Kao još jedan adut u prilog takvog gledišta, Ustavni sud je naveo da je prema ranijem Zakonu o ministarstvima, koji je važio do 2012. godine, postojalo Ministarstvo vera i dijaspora, a da je nakon toga, uredbom Vlade konstituisana Kancelarija za saradnju sa crkvama i verskim zajednicama. U izdvojenom mišljenju sudije Marije Draškić naglašava se: „Ustavni sud je, potpuno zamenjujući teze, svoj zaključak o tome da u ustavnom poretku Srbije ne postoji sistem stroge odvojenosti crkve i države, već sistem kooperativne odvojenosti, zasnovao na odredbama nekih zakona koje sve

¹⁸ Avramović (bel. 13), s. 298.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ V. Djurić, Zakonsko uređivanje pravnog položaja crkava i verskih zajednica u Republici Srbiji: od osporavanja do unapređivanja, *Sveske za javno pravo*, Sarajevo 13/2013, s. (43 i dalje) 45.

²¹ *Ibid.*, s. 46.

²² Zakon o crkvama i verskim zajednicama, *Sl. gl. RS* 36/2006.

²³ Zakon o radiodifuziji, *Sl. gl. RS* 42/2002.

²⁴ Zakon o osnovama sistema obrazovanja, *Sl. gl. RS* 72/2009 i 52/2011.

odreda upravo mogu biti potencijalno sumnjive sa stanovišta ustavnog načela o svetovnosti države! Umesto da se izjašnjava o tome kakva je prava priroda ustavnog načela o svetovnosti države koje jemči čl. 11. Ustava, odnosno da iznese razloge zbog kojih smatra da je odnos crkve i države prema tom Ustavu organizovan kao sistem kooperativne odvojenosti, te da na osnovu takvog tumačenja ocenjuje ustavnost i ovog osporenog, kao i svih drugih potencijalno spornih zakona, Ustavni sud zaključuje da baš postojanje pomenutih zakonskih odredbi dokazuje da je reč o sistemu kooperativne odvojenosti crkve od države u Republici Srbiji!²⁵. Dakle, bez obzira na legitimnost stanovišta Ustavnog suda u pogledu utvrđivanja domašaja načela svetovnosti države, obrazloženje takvog opredeljenja deluje neuverljivo, a donekle i karikaturalno, jer se kao merilo za ocenu ustavnosti zakona uzimaju drugi zakoni.

4. Desekularizovanje Srbije

4.1. Desekularizovanje pravnog poretka

Premda se Ustavni sud Srbije afirmativno izjasnio o ustavnosti Zakona o crkvama i verskim zajednicama²⁶, pojedine njegove odredbe nesumnjivo su sporne sa stanovišta ustavnog načela svetovnosti države i zaslužuju poseban komentar. Budući da priroda i obim ovog rada ne dopuštaju detaljnu analizu svih spornih zakonskih rešenja, ovom prilikom će biti apostrofirani samo oni najupadljiviji primeri.

Mada Ustav to ne pominje, Zakon o crkvama i verskim zajednicama (ubuduće: Zakon), predviđa da država saraduje sa crkvama i verskim zajednicama radi unapređivanja verske slobode i ostvarivanja opšteg dobra i zajedničkog interesa (član 28 stav 1). Ovoj zakonskoj odredbi načelnog karaktera nema se šta prigovoriti, jer, zbog njihove značajne društvene uloge, crkve i verske zajednice ne smeju biti ignorisane od strane države. Država i na polju slobode veroispovesti raspolaže pozitivnim obavezama, koje podrazumevaju preduzimanje aktivnosti radi ostvarivanja ovog prava. Međutim, osim toga, Zakon predviđa da se radi unapređivanja verske slobode i saradnje sa crkvama i verskim zajednicama, u obostranom interesu, država može da materijalno pomaže crkve i verske zajednice (član 28 stav 2). Kao jedan od vidova materijalne pomoći crkvama i verskim zajednicama može se pomenuti i zakonsko rešenje koje predviđa da se radi unapređivanja verske slobode, sredstva za zdravstveno i penzijsko i invalidsko osiguranje sveštenika odnosno verskih službenika mogu obezbediti u budžetu Republike Srbije (član 29 stav 2). Imajući u vidu da je novi ustav izostavio mogućnost materijalne pomoći crkvama i verskim zajednicama od strane države, ostaje dilema da li se ovom zakonskom normom krši ustavotvorčeva namera o doslednijem sprovođenju načela svetovnosti države. Premda Ustav ne zabranjuje državi da materijalno pomaže crkve i verske zajednice, „ali se sistematskim i istorijskim tumačenjem dolazi do zaključka da se 2006. godine želeo napraviti otklon u tom pogledu u odnosu na rešenja Ustava od 1990. godine“²⁷. Istovremeno, ne samo da se krši načelo svetovnosti države, već se povređuje i načelo jednakosti građana, jer se na taj način, bez objektivnog i razumnog opravdanja, finansijski privileguje jedna kategorija stanovništva (sveštenici i verski službenici) u odnosu na druge subjekte.²⁸

²⁵ Izdvojeno mišljenje sudije Marije Draškić u predmetu IUz – 455/2011.

²⁶ IUz – 455/2011.

²⁷ Marinković (bel. 17), s. 380.

²⁸ *Ibid.*

Dosta kontroverzi izazvalo je zakonsko rešenje da država, za izvršenje pravnosnažnih odluka i presuda koje izdaju nadležni organi crkava i verskih zajednica, pruža odgovarajuću pomoć, na njihov zahtev u skladu sa zakonom (član 7 stav 2). Ostala je dilema „da li na osnovu ovakve odredbe Zakona državni organi mogu biti stavljeni u poziciju otvorenog organskog povezivanja sa crkvama i verskim zajednicama, što je odlika sistema kooperativne, a ne stroge odvojenosti crkve i države?“²⁹. Ustavni sud je zaključio da se Ustav od 2006. godine opredelio za sistem kooperativne odvojenosti države i crkve, a ovo zakonsko rešenje je shvatio kao ustanovljavanje mogućnosti, a ne obaveze države u pružanju pomoći crkvama i verskim zajednicama. Reč je o diskrecionom ovlašćenju državnog organa da takvu pomoć odbije ukoliko ona nije u skladu sa njegovim zakonskim ovlašćenjima. Svoj stav Ustavni sud je temeljio na odredbama Zakona o državnoj upravi³⁰ i Zakona o policiji³¹ o nadležnostima policije kao organa državne uprave za obavljanje poslova koji se odnose na bezbednost države i građana. Dve su posledice ovakvog stanovišta Ustavnog suda: „prvo, da propisana obaveza države da pomaže u izvršenju pravnosnažnih presuda i odluka crkvenih organa znači da se radi o nadležnostima policije u održavanju javnog reda i bezbednosti, i drugo, da državni organi imaju pravo i da odbiju pružanje pomoći u izvršenju crkvenih odluka i presuda ako nađu da to nije u skladu sa zakonom“³². Treba naglasiti i to da je, normativno posmatrano, navedeno zakonsko rešenje o pomoći države apstraktno i da se može ekstenzivnije tumačiti od značenja koje mu pridaje Ustavni sud povezujući ga prevashodno sa nadležnostima policije u održavanju javnog reda i pružanju pomoći u slučaju opasnosti, budući da to nije izričito pomenuto u zakonskoj formulaciji. No, s druge strane, opravdano se postavlja pitanje kakve prirode bi mogla biti odluka crkve ili verske zajednice čije bi sprovođenje pomogli državni organi, a da to ne proizlazi iz njihove zakonske obaveze koja se odnosi na zaštitu bezbednosti ili održavanje javnog reda i mira? Istovremeno, dileme ima ne samo u pogledu ustavnosti, već i celishodnosti da država bude servis sprovođenja pravnosnažnih odluka nadležnih organa crkava i verskih zajednica. Takvo rešenje nesumnjivo protivreči zahtevima svetovnosti države. Reč je o izuzetno spornoj zakonskoj odredbi čija primena može da izazove značajne probleme i dalekosežne posledice u sferi odnosa države i crkve, ali i između samih crkava i verskih zajednica.

Zakon je zajemčio pravo na versku nastavu u državnim i privatnim osnovnim i srednjim školama (član 40). Na osporavanje pomenute zakonske odredbe da se njome narušava načelo svetovnosti države, Ustavni sud je zaključio da se „zakonskom odredbom ne može jemčiti ma koje pravo, već je to isključivo pravo ustavotvorca“, kao i da „pravo na versku nastavu nije zajemčeno Ustavom, a samim tim ne može biti zajemčeno ni zakonom“. Sledeći takav način rezonovanja, Ustavni sud je naglasio da verska nastava nije obavezna, te da se na taj način ne eliminiše pluralizam, budući da „u demokratskom društvu država mora preduzimati mere da osigura jedan od aspekata prava na obrazovanje, a to je i pravo na versku nastavu“. I među poslanicima pravne nauke ima zagovornika ovakvog stanovišta. Apostrofira se činjenica da se u evropskom kontekstu više ne postavlja dilema da li je verska nastava u državnim školama u skladu sa principom sekularnosti i podele vlasti.³³ Reč je o opšteprihvaćenom vidu ostvarivanja prava na

²⁹ Draškić (bel. 7), s. 39.

³⁰ Zakon o državnoj upravi, *Sl. gl. RS* 79/2005, 101/2007 i 95/2010.

³¹ Zakon o policiji, *Sl. gl. RS* 101/2005 i 63/2009.

³² Draškić (bel. 7), s. 42.

³³ Avramović (bel. 13), s. 299.

obrazovanje u sferi religije koji je potpuno usaglašen sa međunarodnim standardima na ovom polju.

Izneto je i drukčije stanovište. U svetovnim državama trebalo bi da postoji „predmet koji bi na vrednosno neutralan, racionalan i kritički način upoznao učenike sa opštom istorijom svih religija i verskom etikom“³⁴. Saglasno karakteru naše civilizacije, „nesporno je da su objektivna i pluralistički intonirana znanja o tri najveće monoteističke religije neophodna za razumevanje filozofije, istorije, književnosti, slikarstva, arhitekture i mnogih drugih oblasti ljudskog stvaralaštva i svetske tradicije, te da su sastavni deo opšte kulture i civilizacije“³⁵. U ovom kontekstu zanimljivo je pomenuti slučaj iz sudske prakse SAD u kome je izričito navedeno da je upotreba javnih zgrada za širenje religioznih doktrina čin koji vodi nestanku odvojenosti crkve i države.³⁶ No, s druge strane, postojanje nekonzfesionalne nastave o religiji u javnim školama smatra se usaglašenim sa načelom svetovnosti države. Ipak, o svim aspektima organizovanja verske nastave u sekularnoj državi detaljno će biti reči u drugom delu ovog rada.

Premda nisu, poput Zakona o crkvama i verskim zajednicama, izazvala pažnju pravne nauke, rešenja Uredbe o vršenju verske službe u Vojsci Srbije³⁷ takođe otvaraju dileme u pogledu njihove usklađenosti sa načelom svetovnosti države. Pre svega, treba naglasiti da se verskoj službi u Vojsci Srbije dodeljuje veoma značajna, a čini se i pretenciozna misija. Naime, verska služba u Vojsci Srbije organizuje se radi ostvarivanja slobode veroispovesti, jačanja duhovnih i moralnih vrednosti pripadnika Vojske Srbije, negovanja vojničkih vrlina i patriotizma, kao i oblikovanja građanske odgovornosti (član 3 stav 1). Ona se organizuje u funkciji razvoja, izgradnje, održavanja i povećanja njenih operativnih sposobnosti prilikom izvršavanja svih definisanih misija i zadataka (član 3 stav 2). Osim što se sastoji iz pojedinih apsurdnih fraza, potpuno nesvojstvenih pravnom aktu (da doprinosi negovanju vojničkih vrlina i patriotizma ili oblikovanju građanske odgovornosti), ovakva misija dodeljena verskoj službi predstavlja nedvosmisleno kršenje principa svetovnosti i vrlo transparentno dopušta desekularizovanje vojne službe. Iako je ustanovljena radi ostvarivanja slobode veroispovesti njenih pripadnika, uvođenje verske službe se pravda i višim državnim razlogom - povećanja operativnih sposobnosti Vojske Srbije.

Versku službu u Vojsci Srbije vrše isključivo sveštenici, odnosno verski službenici tradicionalnih crkava i verskih zajednica (član 8 stav 1). Dakle, na ovom polju se, kao i slučaju organizovanja verske nastave, predviđa povoljniji položaj za tradicionalne crkve i verske zajednice. Osim toga, sveštenici, odnosno verski službenici tradicionalnih crkava i verskih zajednica, koji vrše versku službu u Vojsci Srbije, jesu profesionalna vojna lica visoke stručne spreme u statusu oficira Vojske Srbije (član 8 stav 2). Oni ostvaruju pravo na zdravstveno, penzijsko i invalidsko osiguranje, pravo na platu, naknade i druga primanja, kao i ostala prava po osnovu njihovog statusa, u skladu sa zakonom (član 9). Opravdano se postavlja pitanje celishodnosti ovakvog rešenja, budući da pripadnici Vojske, kao i svi drugi građani, svoje verske potrebe mogu potpuno slobodno da ostvaruju u objektima crkava i verskih zajednica kojima pripadaju. U izuzetnim prilikama kada to ne bi bilo ostvarivo, moguće je privremeno angažovanje sveštenika.

³⁴ Draškić (bel. 7), s. 43.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *McColum v. Board of Education*, 333 U. S., s. 212, (1948).

³⁷ Uredba o vršenju verske službe u Vojsci Srbije, *Sl. gl. RS* 22/2011.

Broj predstavnika tradicionalnih crkava i verskih zajednica u Vojski Srbije određuje se prema broju vernika pripadnika Vojske Srbije. U tom smislu, ukoliko u ukupnom broju pripadnika Vojske Srbije ima od 100 do 500 vernika tradicionalne crkve, odnosno verske zajednice, versku službu u Vojski Srbije obavljaće jedan vojni sveštenik, odnosno verski službenik (član 11 stav 1). Veći broj vernika koji su pripadnici Vojske Srbije, vodi i većem broju vojnih sveštenika odgovarajućih tradicionalnih crkava ili verskih zajednica. Međutim, Uredba predviđa i pozitivnu diskriminaciju. Naime, ukoliko se broj pripadnika Vojske Srbije koji su vernici određene tradicionalne crkve, odnosno verske zajednice smanji ispod pomenutog broja, u pogledu broja vojnih sveštenika, odnosno verskih službenika određene tradicionalne crkve, odnosno verske zajednice primenjuje se načelo pozitivne diskriminacije (član 21). Ova odredba nesumnjivo treba da bude preispitana sa stanovišta ustavnosti, jer se već privilegovane tradicionalne crkve i verske zajednice, bez nekog posebnog racionalnog opravdanja, dodatno privileguju primenom pozitivne diskriminacije.

Kada je reč o pripadnicima Vojske Srbije drugačijih verskih uverenja, Uredba predviđa da ukoliko broj pripadnika određene konfesionalne zajednice ili druge verske organizacije dostigne minimalan broj predviđen Uredbom, sa tom konfesionalnom zajednicom, odnosno verskom organizacijom Ministarstvo odbrane zaključuje sporazum o vršenju verske službe (član 11 stav 4). Međutim, u ovom aspektu Uredba je neodređena i podložna različitom tumačenju, jer ne precizira da li bi to značilo uspostavljanje istog režima koji važi za tradicionalne crkve i verske zajednice ili je Ministarstvo odbrane slobodno da dogovori i nekakav poseban, nepovoljniji aranžman za takvu konfesionalnu zajednicu ili versku organizaciju.

Već nekoliko godina unazad donosi se uredba o izdavanju doplatne poštanske marke „izgradnja spomen hrama Svetog Save“. Poslednja uredba doneta je 25. avgusta 2017. godine, i ona, kao što je postalo uobičajeno, ustanovljava obavezu da se na poštanskim pošiljkama u unutrašnjem saobraćaju, od 9. oktobra do 3. decembra 2017. godine, plaćaju doplatne poštanske marke u visini od 10 dinara (član 1).³⁸ Izričito je predviđeno da se tako prikupljena sredstva namenjuju Svetom arhijerejskom sinodu Srpske pravoslavne crkve za finansiranje građevinsko-zanatskih radova i radova na uređenju enterijera Spomen-hrama Svetog Save (član 2 stav 2). U obrazloženju ove uredbe naglašena je potreba završetka njegove gradnje, jer je reč o projektu od najveće važnosti kao simbolu „srpskog pravoslavlja i duhovnosti, koji ima istorijski i kulturni značaj za srpski narod i reprezentuje njegove tradicije i identitet“. Na taj način, privilegujući SPC, nametnuta je obaveza pripadnicima drugih verskih zajednica i ateistima da učestvuju u finansiranju verskog objekta jedne crkve. Osim toga, ne predviđa se ni transparentan postupak kontrole trošenja tako prikupljenih novčanih sredstava dodeljenih Svetom arhijerejskom sinodu SPC. Nesumnjivo, nametanje dodatnog, i to neizbežnog, troška za finansiranje verskog objekta u suprotnosti je sa načelom svetovnosti države.

4.2. Desekularizovanje javnog prostora

Meko poimanje načela svetovnosti na normativnom planu, još drastičnije je relativizovano u praksi. Primera je mnogo, biće istaknuti samo najupečatljiviji.

³⁸ Uredba o izdavanju doplatne poštanske marke „izgradnja spomen hrama Svetog Save“, *Sl. g. RS* 79/2017.

Ukoliko se isprva fokusiramo na najviše državne organe primetna je praksa njihovog periodičnog sastajanja i konsultovanja sa patrijarhom SPC. Na jednom od poslednjih sastanaka doskorašnjeg premijera Aleksandra Vučića sa patrijarhom Irinejom i drugim velikodostojnicima SPC 15. oktobra 2015. godine, razgovarano je o politici Srbije prema Evropskoj uniji i Kosovu.³⁹ Samo nekoliko meseci nakon toga, 25. marta 2016. godine, premijer se sastao sa Patrijarhom, ovog puta u zgradi Patrijaršije, a jedna od glavnih tema razgovara bio je odnos Srbije i Republike Srpske.⁴⁰ Doskorašnji predsednik Republike, Tomislav Nikolić, pred Božić, tradicionalno je unosio badnjak u zgradu Predsedništva u prisustvu sveštenika SPC.⁴¹ Uostalom, kada je reč o državnoj politici, patrijarh SPC je, u kontekstu statusa Kosova, potpuno nehrišćanski izjavio da „ono što je silom oteto, silom se i vraća“⁴². U Srbiji nema značajnije političke stranke, sa delimičnim izuzetkom Socijalističke partije Srbije kao naslednice Saveza komunista Srbije, koja nema stranačku slavu.⁴³ O nerazumevanju pravog značenja svetovnosti države, svedoči i izjava ministra inostranih poslova, Ivice Dačića, koji je nakon požara na objektu SPC u SAD (Nju Jorku), izjavio da će Vlada Srbije pomoći njegovu obnovu.⁴⁴ Ta izjava na pravi način ilustruje snažne veze između države i dominantne crkve, nesumnjivo neprimerene načelu svetovnosti države, posebno zato što je reč o verskom objektu izvan Srbije.

Snažan trend desekularizovanja javnog prostora na najvišem nivou vlasti, primetan je i na nivou lokalne samouprave. Pretežniji broj opština u Srbiji obeležava slavu. Primera radi, u Beogradu se kao gradska slava obeležava Spasovdan, koja nakon liturgije u prisustvu predstavnika grada, podrazumeva i litiju centralnim gradskim ulicama.⁴⁵ Premda je prevashodno reč o porodičnom prazniku, ovakvu praksu prihvata i veliki broj javnih ustanova (fakulteti, škole, bolnice itd.).

Bez obzira na to što takva praksa još uvek nije uzela značajnijeg maha, može se naslutiti da će ubuduće biti više primera podizanja krsta kao simbola hrišćanstva na javnom prostoru. Takvu praksu započeo je grad Kragujevac 2010. godine podizanjem krsta visokog 18 metara na ulazu u grad. Celishodnost takve odluke opravdavana je činjenicom da su sredstva za izgradnju tog krsta obezbeđena donacijama.⁴⁶ Mada je među donatorima bilo i javnih preduzeća, što je takođe nespojivo sa načelom svetovnosti države, ispostavilo se da je izvođač radova tužio grad zbog neisplaćenih računa povodom izgradnje krsta.⁴⁷ Podizanje krsta je najavljeno i u drugim jedinicama lokalne samouprave (Nišu, Kraljevu, Boru).

Desekularizovanje javnog prostora značajno se odražava i na ostvarivanje pojedinih ljudskih prava. Ilustrativan je slučaj povrede prava žene da slobodno odlučuje o rađanju, iz juna 2016.

³⁹ <http://rs.n1info.com/a100676/Vesti/Vucic-sa-patrijarhom-Irinejom.html>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁴⁰ <http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/vucic-sa-patrijarhom-gde-ima-crkve-ima-i-srpskog-naroda-hram-do-2019-clanak-2190105>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁴¹ <http://www.blic.rs/vesti/politika/badnjak-u-predsednistvu-nikolic-da-ove-godine-konacno-pocnemo-da-zivimo-bolje/xl1587s>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁴² <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/ono-sto-je-silom-oteto-silom-se-i-vraca-patrijarh-irinej-necemo-dozvoliti-da-kosovo/b3nesdf>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁴³ Dominantna Srpska napredna stranka slavi Sv. Petku, Demokratska stranka i Demokratska stranka Srbije slave Đurdevdan, Srpska radikalna stranka slavi Tri jerarha, dok forum žena Socijalističke partije Srbije obeležava Vavedenje Presvete Bogorodice.

⁴⁴ <http://www.newsweek.rs/svet/73327-dacic-crkva-u-njujorku-ce-bit-i-obnovljena-za-godinu-dve-dana-foto.html>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁴⁵ <http://www.beograd.rs/kon/upoznajte-beograd/1216-gradska-slava---spasovdan/>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁴⁶ http://www.kragujevac.rs/Grad/Kragujevac_RSS-43-1-2316, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁴⁷ <http://www.politika.rs/scc/clanak/351293/Durdevdanski-krst-završio-na-sudu>, očitavanje: 13. 09. 2017.

godine, kada su lekari Opšte bolnice u Smederevskoj Palanci odbili da izvrše abortus na crkveni praznik.⁴⁸ Reč je o arbitrarnom postupanju i zloupotrebi slobode veroispovesti koja svedoči o elementarnom nerazumevanju principa svetovnosti države. Takav trend u praksi odražava se i na zloupotrebu dece u sferi religije. Naime, na početku nove školske godine u Osnovnoj školi u Azanji, 02. septembra 2016. godine, organizovan je kolektivni odlazak zaposlenih i učenika na moleban u verski objekat SPC.⁴⁹ Takva praksa je moguća, ali samo pod uslovom da su se svi roditelji dece unapred izričito saglasili. Osim toga, i u samoj školi je organizovana molitva, što nesumnjivo predstavlja vršenje verskog obreda u javnoj ustanovi i to isključivo od strane jedne crkve.

Kada je reč o ljudskih pravima ne može ostati neprimećeno da crkvene elite u Srbiji dosledno ne osuđuju različite oblike nasilja u društvu.⁵⁰ Ženama koje su žrtve nasilja u braku duhovnici poručuju da treba da nastave da žive ispravnim, požrtvovanim i poslušnim hrišćanskim životom.⁵¹ Osim toga, Crkva ispoljava neprimerenu pasivnost prema pojavi nasilja i unutar svojih redova. Drastičan primer je lečenje zavisnika od droga primenom fizičkog zlostavljanja u Pravoslavnom centru za bolesti zavisnosti „Sretenje“ u blizini Loznice, kojim je rukovodio sveštenik Branislav Peranović, sve do 6. avgusta 2012. godine kada je, prema nalazu suda u pravnosnažnoj presudi Višeg suda u Šapcu, na svirep način ubio štićenika Nebojšu Zarupca, tako što mu je zadao veliki broj udaraca.⁵²

Snažnije prodiranje religije u javnu sferu neminovno vodi stvaranju tenzija na verskoj osnovi. Ilustrativan primer je nelegalna gradnja, zapravo uzurpiranje gradskog trga u Novom Pazaru od strane Islamske zajednice, pri čemu je bivši muftija, a sada narodni poslanik, Muamer Zukorlić otvoreno pretio sukobom na nacionalnoj i konfesionalnoj osnovi.⁵³ Dakle, u čisto pravno pitanje unosi se element religioznosti, pa je i tadašnji premijer, a sadašnji šef države, Aleksandar Vučić u novembru 2016. godine ustuknuo pred takvim otvorenim pretnjama, uz opravdanje da bi dosledno sprovođenje zakona i rušenje nelegalne gradnje u tom slučaju izazvalo sukobe na verskoj osnovi i nesagledive posledice.⁵⁴

Izloženi primeri svedoče o poražavajuće niskom nivou pravne i političke kulture i nerazumevanju pravog značenja načela svetovnosti. Da nije reč samo o bezazlenom prodiranju religije u javnu sferu svedoče i primeri povrede osnovnih ljudskih prava i negiranje principa pravne države usled arbitrarnog sprovođenja zakona. Opšteprihvaćeno je gledište da svetovna država ne toleriše religiozno motivisano ponašanje, ukoliko to ponašanje protivreči suštini ustavnog poretka, kao i da ne postoji obaveza da se identitet civilnog društva podredi religioznim

⁴⁸ <http://www.kurir.rs/vesti/drustvo/bruka-u-bolnici-ne-radimo-kiretazu-na-crveno-slovo-clanak-2320645>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁴⁹ <http://ateisti.com/otvoreno-pismo-os-radomir-lazic-azanja/>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁵⁰ D. Simović/B. Simeunović-Patić, Normative sacred versus real desecularization – road to (in)tolerant and (un)violent Serbian society, u: M. Jevtić/M. Veković (eds), *10 years of the Politics and Religion Journal*, Beograd 2017, s. (101 i dalje) 115.

⁵¹ Prema pouci monahinje Marije, igumanije manastira u Stublu, ako trpe, to će im se uračunati u pravdu, odnosno mučeništvo, a uz to ih baš to trpljenje brani od greha (jer, „kad je čovek u nekoj nevolji, muci, nema prostora za greh“), a može da dovede i do spasenja muža. Navedeno prema: Ž. Simić, Međusupružnički odnosi i nasilje nad ženom u braku u diskursu pravoslavne crkve, *Religija i tolerancija*, 21/2014, s. (59 i dalje) 65.

⁵² Up. Simović/Simeunović-Patić (bel. 50), s. 117.

⁵³ <http://novaborba.co.rs/srbija/zukorlic-preti-dok-samo-obilazi-divlju-gradnju-vucic-nece-da-rusi-jer-ne-zeli-krvoprolice>, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁵⁴ <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1445368>, očitavanje: 13. 09. 2017.

zahtevima.⁵⁵ Primer Srbije nedvosmisleno ukazuje na to da religiozni zahtevi u neprimerenoj meri učestvuju na oblikovanje javnih politika i identiteta civilnog društva.

5. Verska nastava i/ili načelo svetovnosti države

5.1. Međunarodnopravni okvir prava na versko obrazovanje

Pravo na versku nastavu nesumnjivo je kompleksnog karaktera, jer ono u sebi objedinjava pravo na obrazovanje i pojedine segmente slobode veroispovesti. Otuda, početni koraci internacionalizovanja ljudskih prava ne predviđaju izričito pravo na versku nastavu, već samo opšte pravo na obrazovanje.

Pravo na obrazovanje jamči se Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima iz 1948. godine, koja predviđa da obrazovanje treba da teži ostvarenju punog razvitka ljudske ličnosti i čvršćem poštovanju ljudskih prava. Mada nije izričito predviđeno da roditelji imaju pravo na obrazovanje deteta u skladu sa svojim filozofskim i verskim uverenjima, Univerzalna deklaracija roditeljima priznaje pravo prvenstva u izboru vrste obrazovanja za svoju decu (član 26 stav 3). Sličnu formulaciju predviđa i Pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine koji jamči slobodu roditelja da osiguraju svojoj deci ono versko i moralno obrazovanje koje je u skladu sa njihovim vlastitim uverenjima (član 18 stav 4).

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima donosi najekstenzivniju odredbu u međunarodnim okvirima na ovom polju.⁵⁶ Naime, roditeljima se jamči pravo i da, u slučaju potrebe, izaberu za svoju decu druge prosvetne ustanove izuzev onih koje je osnovala javna vlast radi obezbeđivanja verskog i moralnog vaspitanja svoje dece, saglasno vlastitom ubeđenju (član 13 stav 3). Pravo roditelja na obrazovanje i vaspitanje dece koje odgovara njihovim moralnim i verskim opredeljenjima, precizirano je opštim komentarom broj 13 iz 1999. godine, u kojem Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava naglašava da član 13 stav 3, Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima sadrži dva elementa. Prvi element odnosi se na obavezu država da poštuju slobodu roditelja da njihova deca dobiju obrazovanje koje je u skladu sa njihovim verskim i moralnim uverenjima, dok drugi element dozvoljava državnim školama da organizuju nastavu iz opšte istorije religije i etike, ukoliko se ona odvija na objektivan način, poštujući slobodu mišljenja, savesti i izražavanja.

Deklaracija Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovane na veroispovesti ili verskim uverenjima iz 1981. godine predstavlja donekle evoluirana rešenja na ovom polju, jer pravo na obrazovanje postavlja i kao pravo deteta, a ne samo roditelja. Ovaj akt izričito predviđa pravo roditelja da organizuju porodični život koji je u skladu sa njihovom verom ili uverenjem, uključujući i moralno obrazovanje. Istovremeno, predviđeno je da svako dete ima pravo na pristup obrazovanju u oblasti vere ili uverenja koje je u skladu sa željama njegovih roditelja, kao i da neće biti izloženo učenju koje je protivno njihovoj želji, dok će vodeći princip biti najbolji interes deteta (član 5). Konvencija o pravima deteta iz 1989. godine pravo na obrazovanje tretira kao osobeno pravo deteta (članovi 28 i 29), ali koje ne bi moglo da se ostvaruje nezavisno od filozofskih i verskih ubeđenja roditelja (član 14 stav 2).

⁵⁵ Grimm (bel. 1), s. 11.

⁵⁶ I. Krstić, Pravo roditelja na obrazovanje dece koje je u skladu sa njihovim verskim i moralnim uverenjima, u: R. Vasić/M. Polojac (ur), *Identitetski preobražaj Srbije*, Beograd 2016, s. (185 i dalje) 187.

Koliko se značaj pridaje verskoj nastavi svedoči činjenica da se na početku XXI veka evropske naddržavne institucije prvi put bave ovim pitanjem, jer je ono postalo ključ za uspešan suživot u multikulturalnim zajednicama.⁵⁷ Iako je imao daleko veće pretenzije, OEBS (OSCE) je 2007. godine odredio izvesne smernice u pogledu pravnog regulisanja verskog obrazovanja u javnim školama. Reč je o neobavezujućem dokumentu koji nudi samo opšte principe ostvarivanja verske nastave u javnim školama (Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools). Budući da je izostalo donošenje obavezujućeg dokumenta, što je inače bio inicijalni plan, „to je tek jedna od ilustracija do koje mere su zemlje članice Saveta Evrope osetljive na ova pitanja i koliko je proces harmonizacije prava u ovoj oblasti teško sprovesti zbog niza specifičnosti koje su duboko istorijski, politički i psihološki utemeljene“.⁵⁸ No, u svakom slučaju, saglasno tako usvojenim Toledo smernicama država je dužna svima da obezbedi versku nastavu, pri čemu njeno organizovanje u javnim školama ne protivreči principu svetovnosti.

Pravo na obrazovanje izvorno nije bilo predviđeno Evropskom konvencijom, već je naknadno ustanovljeno članom 2 Drugog protokola. Formulacija ovog člana postavljena je negativno i to na način da niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. Saglasno dosadašnjoj praksi Evropskog suda za ljudska prava država ima obavezu da omogući pravo pristupa postojećim obrazovnim institucijama, ali nije u obavezi da organizuje poseban sistem obrazovanja prema posebno izraženim potrebama. Prema tome, roditelji ne mogu tražiti od države da ustanovi program koji bi odgovarao njihovim verskim i filozofskim učenjima, pri čemu im mora biti ostavljena mogućnost da za svoju decu dobiju oslobođenje od onih nastavnih obaveza koje se kose sa tim principima.⁵⁹ Država može da organizuje versku nastavu, ali se njoj ostavlja široko polje slobodne ocene u pogledu načina njenog ostvarivanja. Osim toga, država mora da vodi računa o tome da se gradivo prenosi na objektivni, kritičan i pluralistički način. Zabranjeno je promovisanje određene religije, moralnog ili filozofskog gledišta, odnosno indoktrinacije, kojim se ne poštuju religijska i filozofska uverenja roditelja.⁶⁰

Ukoliko bi trebalo rezimirati dosadašnje izlaganje, versko obrazovanje deteta je pravo roditelja, pravo koje sekularna država treba da jamči. Međutim, s druge strane, ne postoji obaveza za državu da obezbedi versku nastavu kroz svoj javni obrazovni sistem. No, ukoliko država organizuje takav oblik nastave, ne sme biti privilegovanja nijedne crkve ili verske zajednice, pri čemu se neizostavno mora poštovati pravo roditelja u odnosu na slobodu od religije svog deteta.

5.2. Verska nastava u Evropi - uporednopravni osvrt

U evropskom kontekstu posmatrano, verska nastava u okviru javnog obrazovnog sistema može se smatrati pravilom. Na početku XXI veka gotovo sve evropske države imaju neki oblik verske nastave, izuzev Francuske (sa izuzetkom Alzasa i Lorene), Slovenije, Makedonije i Albanije.

⁵⁷ M. Jäggle, Vjerski odgoj u sekularnoj državi, *Crkva u svijetu*, Split 50/2015, s. (445 i dalje) 448.

⁵⁸ S. Avramović, Prikaz: Religion and Education in Europe – Developments, Contexts and Debates (ed. Robert Jackson et al.), *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, Beograd 1/2008, ss. (232 i dalje) 233.

⁵⁹ Krstić (bel. 56), ss. 194-195.

⁶⁰ *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v Denmark* (1976); *Jordebo v Sweden* (1987); *Bernard & Ors v Luxembourg* (1993); *Valsamis v Greece* (1996); *Jimenez and Jimenez Merino v Spain* (2000).

Preostale države predviđaju različite modele verske nastave, pri čemu se ni za jedan ne može reći da je dominantan ili pretežući. Veći broj evropskih država i dalje traga za adekvatnim modelom verske nastave.⁶¹ Istovremeno, postojeći modeli verske nastave neprestano su pod lupom kritičkog preispitivanja. To nisu statični, nepromenjivi modeli, već se o njihovom osavremenjavanju neprestano govori, posebno zbog značajno promenjenih okolnosti u kojima se verska nastava ostvaruje, kao i ciljeva kojima treba da stremi.

Saglasno sadržini, verska nastava može biti konfesionalnog (Nemačka, Austrija, Italija, Španija, Irska, Grčka, Hrvatska) ili nekonfesionalnog karaktera, postavljena na opšteobrazovnoj, vrednosno neutralnoj kognitivnoj osnovi (Velika Britanija, Norveška, Švedska, Rusija, Češka, Litvanija, Estonija).⁶² Ipak, ova bazična podela država, prema tipu verske nastave koju sprovodi, u praksi je daleko kompleksnija i iznijansirana da je gotovo nemoguće govoriti o dva identična modela veronauke. Ustanovljeni modeli verske nastave dalje se razlikuju prema obaveznosti, fondu nastave, modalitetu finansiranja, uticaju države na nastavni plan, statusu veroučitelja itd. No, bez obzira na pristup konfesionalnog predmeta, roditeljima mora biti ostavljena mogućnost da oslobode svoje dete od takvog oblika nastave ukoliko se to kosi sa njihovim verskim ili filozofskim ubeđenjima.

Čak i države koje predviđaju konfesionalni tip verske nastave, značajno su modernizovale svoje nastavne procese. Kao primer može poslužiti Nemačka gde je umesto, u praksi nefunkcionalnog, klasičnog crkveno-centričnog dogmatskog modela verske nastave, uveden društveno prilagodljiv i didaktički funkcionalni model veronauke koji nastoji da upozna učenike ne samo sa nasleđenom tradicijom, već i da im pomogne da razumeju druge verske poglede i da ih pripremi za dijalog i formiranje slobodnih i nezavisnih stavova u vezi sa sopstvenom verskom orijentacijom.⁶³

Velika Britanija, kao i skandinavske države, primer su modernog kognitivnog pristupa pri organizovanju verske nastave. Nastavni program u nadležnosti je države, a nastavu izvode veroučitelji koji se obrazuju na civilnim univerzitetima na programu uporednog izučavanja religija. Takav obrazac verske nastave ne razdvaja učenike na konfesionalnoj osnovi, a ujedno, ostavljena je i alternativa da se takav nastavni predmet ne odabere. Na taj način, za razliku od tradicionalnog modela verske nastave, koji doprinosi procesima segregacije i dezintegracije, ovakav model doprinosi ostvarivanju zadatka „sekularne države da učenicima ponude izbalansirana i kritička znanja o veri, neophodna za razumevanje verskog nasleđa i prošlosti, ali i izazova sadašnjosti, kao i da ih upoznavanjem sa religijskim sistemom vrednosti pripremi za budućnost“⁶⁴.

Na osnovu ovog sažetog osvrtu na uporednopravna rešenja izvesno je da nikada neće biti nekog obavezujućeg evropskog modela za versku nastavu u javnim školama, nego će se različitost oblika još više povećati, saglasno osobenim potrebama svakog društva.⁶⁵ S obzirom na veoma raznolika uporednopravna rešenja u evropskom kontekstu, kao i na činjenicu da ne postoje

⁶¹ S. Avramović, Religious education in public schools and religious identity in post-communist Serbia, *Annals FLB – Belgrade Law Review*, Beograd 3/2016, s. (25 i dalje) 28.

⁶² S. Avramović, *Prilozi nastanku državno-crkvenog prava u Srbiji*, Beograd 2007, s. 52.

⁶³ B. Aleksov, *Veronauka u Srbiji*, Centralnoevropski univerzitet, Budimpešta, s. 27. Dostupno na: http://www.policy.hu/aleksov/ipf_doc02.pdf, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁶⁴ *Ibid*, s. 26.

⁶⁵ Jäggle (bel. 57), s. 451.

jednoobrazni standardi sprovođenja ovog vida nastave, iznošenje tvrdnje da uvođenje veronauke u srpske škole predstavlja početni korak u harmonizovanju prava Srbije sa evropskim zakonodavstvom⁶⁶ zvuči kao tendenciozna i proizvoljno izrečena konstatacija.

5.3. Verska nastava u Srbiji

U junu 2001. godine doneta je uredba o uvođenju verske nastave u srpski obrazovni sistem, a njena primena započela je, nepuna dva meseca nakon toga, već od školske 2001/2002. godine. Suštinskih promena u ostvarivanju veronauke nije bilo od trenutka njenog uvođenja, izuzev što je u međuvremenu ona i zakonski uređena. Inicijalno koncipirana kao fakultativni predmet, veronauka je danas jedan od dva obavezna izborna predmeta, u svim razredima osnovne i srednje škole, za koji se učenici ili njihovi roditelji slobodno opredeljuju. Alternativni predmet je Građansko vaspitanje. Verska nastava je konfesionalnog tipa i pravo da je realizuju u državnim školama imaju tradicionalne crkve i verske zajednice koje egzistiraju na teritoriji Srbije.⁶⁷ Nastavni plan i program verske nastave odobrava ministar prosvete na usaglašeni predlog tradicionalnih crkava i verskih zajednica. Lica koja izvode versku nastavu ne biraju se putem konkursa, već ih upućuje nadležni verski poglavar, a kada je reč o pravoslavnom veroučitelju to je eparhijski Arhijerej.

Kako se može zapaziti prihvaćen je tradicionalni i unekoliko prevaziđeni model crkveno-centrične verske nastave. Suprotno preovlađujućem evropskom trendu u kome se verska nastava sve više preobražava u oblik opšteobrazovnog nastavnog predmeta, koji će učenike pripremati na tolerantno prihvatanje verskih različitosti i doprinositi integracionim procesima u multikonfesionalnom društvu, ustanovljavanje ovog konzervativnog modela očigledno je posledica snažnog uticaja SPC. Reč je o rešenju koje je u osnovi sporno i koje i dalje izaziva ostrašćene rasprave. Dileme se odnose kako na način organizovanja veronauke, tako i na pitanje da li je takav oblik nastave opravdano zadržati u javnom obrazovnom sistemu.

Ukoliko se osvrnemo na period uvođenja veronauke, među najučestalije potezanim argumentima u prilog opravdanja takvog rešenja navođeno je sledeće: 1) veronauka se ne uvodi, već se vaspostavlja, vraća se u obrazovni sistem Srbije nakon kraha komunizma; 2) versko obrazovanje je jedno od osnovnih ljudskih prava i država treba da obezbedi njegovo ostvarivanje; 3) pozitivno iskustvo drugih evropskih država, uzornih demokratskih sistema, opravdava njeno uvođenje (Nemačka, Austrija); 4) versko obrazovanje je od moralnog značaja, jer ono obezbeđuje bolje ljude; 5) uvođenje veronauke treba da označi prekretnicu ka pozitivnoj ulozi religije u postkomunističkom periodu.⁶⁸

S druge strane, najčešće navođeni argumenti protiv uvođenja veronauke bili su sledeći: 1) uvođenje veronauke predstavlja povredu načela svetovnosti države; 2) veronauka krši osnovna ljudska prava, a posebno pravo deteta u sferi slobode od religije; 3) postoje pozitivni primeri država koje ne organizuju versku nastavu (Francuska, SAD); 4) veronauka će stvoriti nove psihološke probleme učenicima; 5) ne postoji dovoljno finansijskih sredstava, jer uvođenje

⁶⁶ Avramović (bel. 62), s. 55.

⁶⁷ Reč je o Srpskoj pravoslavnoj crkvi, Islamskoj zajednici, Katoličkoj crkvi, Slovačkoj evangeličkoj crkvi, Jevrejskoj zajednici, Reformatsko hrišćanskoj crkvi i Evangeličkoj hrišćanskoj crkvi.

⁶⁸ Z. Kuburić/M. Vukomanović, Religious education: The case of Serbia, *Sociologija*, Beograd 3/2005, ss. (229 i dalje) 238-239.

novog nastavnog predmeta čini nužnim radno angažovanje većeg broja veroučitelja; 6) manjinska prava će biti ugrožena ukoliko se uvede konfesionalna verska nastava.⁶⁹

Svi ovi argumenti, sa nesmanjenim žarom, navode se i dalje u polemikama o ustavnosti i celishodnosti postojanja veronauke u javnim školama. No, prvi utisak je, kada se govori o uvođenju verske nastave u Srbiji, da je to bilo naprečac, ishitreno i nedovoljno pripremljeno. Političkoj odluci, donetoj pod pretežnim uticajem SPC, nije prethodila ozbiljna i temeljna javna rasprava u kojoj bi se sagledao najprihvatljiviji model verske nastave saglasno osobenim potrebama srpskog društva, a vremena za adekvatno sprovođenje te odluke praktično da nije ni bilo. Otuda, prve godine veronauke u srpskim školama obeležila je improvizacija usled nepripremljenosti veroučitelja i kašnjenja udžbenika.

Apologete veronauke neizostavno apostrofiraju činjenicu da verska nastava nije uvedena u javni obrazovni sistem, već da je vraćena tamo gde je i bila, kada je nepravedno ukinuta nakon Drugog svetskog rata.⁷⁰ Naime, budući da je komunistička vlast zabranila veronauku, demokratizacija društva podrazumevala je njeno vraćanje u javne škole. Dakle, reč je o ispravljanju nepravde. No, ovako pojednostavljen stav koji dolazi iz redova crkve, ima svoje poklonike i u akademskoj zajednici, budući da se pravi izvesna analogija između nacionalizacije i ukidanja verske nastave koju je sproveo komunizam. Dakle, „kao što je legitimna denacionalizacija, legitimno je i vraćanje nasilno oduzetog prava na versku nastavu“.⁷¹ Ovakav način rezonovanja i nekritička primena principa restitucije zanemaruje sve druge društvene faktore i neuporedivost okolnosti iz polovine prošloga veka i na samom početku XXI veka.

Kao jedan od načina za afirmisanje postojećeg institucionalnog rešenja, navodi se teza da je srpski model prihvatanja veronauke u osnovi baziran na nemačkom uzoru.⁷² Pozivanje na referentne uzore, po pravilu, čini se u nedostatku drugih, nespornih argumenata. Kada se govori o uglednom modelu, izostavlja se upoređivanje pravne tradicije, demokratske kulture i osobenih karakteristika društva u kome se primenjuje neko institucionalno rešenje. Savremeno tranziciono srpsko društvo nema gotovo nikakvih dodirnih crta sa osobenostima i strukturom nemačkog društva. Osim toga, prikriva se teza da je nemački model verske nastave pretrpeo ozbiljne promene i da je poslednjih decenija značajno modernizovan.

Sagledano sa čisto pravnog stanovišta, ustanovljeni model verske nastave u skladu je sa postojećim međunarodnopravnim standardima i ustavnim zahtevom svetovnosti države. Verska nastava jeste konfesionalnog tipa, ali se roditeljima i deci ostavlja mogućnost optiranja za alternativni predmet, ukoliko je religiozni pogled na svet suprotan njihovim ubeđenjima. Prema tome, ustanovljeni model verske nastave ne ugrožava slobodu od religije. No, ono što je usaglašeno sa ustavom, ne znači da je istovremeno legitimno i celishodno. Otuda, problem veronauke u Srbiji treba sagledati prvenstveno sa vanpravnog stanovišta i u kontekstu snažnog procesa desekularizacije javnog prostora.

⁶⁹ *Ibid*, ss. 239-240.

⁷⁰ Premda od Drugog svetskog rata nastava veronauke nije sprovedena u praksi, do formalne zabrane veronauke dolazi u decembru 1951. godine kada je usvojen Zakon o narodnim školama. P. Rajčević, Povratak veronauke u škole, *Teološki pogledi*, 3/2014, s. (571 i dalje) 572.

⁷¹ Avramović (bel. 62), s. 61.

⁷² Avramović (bel. 61), s. 28, fn. 8.

Više od decenije i po, od uvođenja veronauke u škole Srbije, je vremenski period koji omogućava ozbiljnije sagledavanje njenih efekata u praksi. Međutim, do sada nije bilo ozbiljnijih i sveobuhvatnijih istraživanja o ovoj temi. Istraživanja se uglavnom odnose na kvalitet izvođenja verske nastave,⁷³ ali izostaju istraživanja čiji bi primarni fokus bio na analizi efekata i posledica postojanja ovakvog vida nastave. Otuda, i dalje, većina argumenata koja se iznosi, *pro et contra*, zasniva se na spekulacijama, proizvoljno iznetim tvrdnjama ili na pojedinim istraživanjima iz uporedne prakse čiji se izvori površno ili nekorektno navode ili se odnose na neki potpuno drugačiji socijalni kontekst.

Kao jedna od takvih proizvoljnih, češće iznošenih teza koja se može čuti od apologeta iz redova SPC je da veronauka treba da upotpuni duhovnu pustoš koju je za sobom ostavila savremena kultura.⁷⁴ Dodaje se i to da je veronauka odgovor na sveprisutnije pojave egoizma, otuđenosti, kriminala, nasilja u porodici i pojave destruktivnih sekti među omladinom.⁷⁵ Versko obrazovanje je, saglasno takvom pristupu, od moralnog značaja, jer obezbeđuje bolje ljude. U prilog opravdavanja takvih teza navode se podaci koji zvuče potpuno neverovatno, čak bajkovito. Tako je, na primer, uvođenje veronauke u Republici Srpskoj imalo za posledicu da je maloletnička delikvencija smanjena za 80%, a broj abortusa za 50%.⁷⁶

Isticati da je verska nastava značajna u oblikovanju religioznog identiteta notorna je činjenica. Međutim, gleda se da verska nastava doprinosi razvijanju pozitivnog društvenog ponašanja, smanjenju mržnje na religioznoj osnovi i zloupotrebi religioznih osećanja, podložno je ozbiljnoj proveri.⁷⁷ Takođe, neke studije ukazuju na pozitivnu korelaciju između verske nastave i demokratske kulture – manji nivo religioznog obrazovanja, viši potencijal za političko instrumentalizovanje religioznih razlika.⁷⁸ Nesumnjivo, ove tvrdnje nemaju univerzalno značenje i prevashodno zavise od konkretnog društvenog miljea i uloge religije u njemu. Ukoliko je religija već ozbiljan faktor dezintegracije i generator teških društvenih konflikata, onda i uvođenje veronauke konfesionalnog tipa, zasnovane na segregaciji učenika, neće doprineti međusobnom razumevanju, već očuvanju i produbljivanju razlika. Posmatrano u konkretnom društvenom kontekstu, treba dodati i to da su dominantne crkve na području bivše Jugoslavije, umesto da koriste svoje humanističke potencijale, doprinosile raspirivanju verske i nacionalne mržnje tokom građanskih ratova 90-ih godina minulog veka.

Upravo na tom fonu izrečeno, kao jedan od razloga za postojanje veronauke navodi se i snažna veza nacionalnog identiteta sa dominantnom religijom. Takav je slučaj sa luteranizmom u Danskoj, katolicizmom u Italiji ili pravoslavljem u Grčkoj.⁷⁹ Ova konstatacija se može izneti i za srpski nacionalni identitet, jer se kao njegov neizostavan segment navodi pravoslavna vera. Međutim, ova činjenica treba da bude upravo snažan razlog protiv uvođenja veronauke u javni

⁷³ Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, *Pravoslavni katihizis kao obavezni izborni predmet u osnovnoj i srednjoj školi, Evaluacija programa i kompetencija nastavnika*, Beograd 2013; S. Ševkušić, *Profil veroučitelja koji predaju u beogradskim školama: rezultati istraživanja, Veroučitelj u školi*, Beograd 1/2011, ss. 64-70.

⁷⁴ R. Marinković, *Verska nastava u Srbiji između tradicionallizma i sekularizma, Teološki pogledi*, Beograd 3/2016, s. (633 i dalje) 637.

⁷⁵ Rajčević (bel. 70), s. 580.

⁷⁶ Navedeno prema: Kuburić/Vukomanović (bel. 68), s. 238.

⁷⁷ Avramović (bel. 61), s. 27.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*

obrazovni sistem, jer srpsko društvo nije homogeno, već je izrazito multikulturalno. Sledeće reči, koje dolaze i reda Srpske pravoslavne crkve, na najbolji način ukazuju na to koliko se verska nauka vezuje za izražavanje srpskog nacionalnog identiteta: „Došao je period promena koji je sa sobom doneo poštovanje verskih sloboda srpskog naroda i slobodu da svoja uverenja javno ispoljava, jednim delom i kroz versku nastavu u državnim školama“.⁸⁰ Dakle, uvođenju veronauke se ne pristupa sa gledišta ljudskih prava i ostvarenja prava na obrazovanje i slobode veroispovesti, već sa pozicija osnaživanja srpskog nacionalnog identiteta.

Uvođenje veronauke u javne škole nosi sa sobom niz problema. Verska nastava se, na početku osnovnog obrazovanja, pretvara u versku indoktrinaciju, jer učenici nisu dovoljno sazreli za uspostavljanje bilo kakve kritičke distance prema serviranom verskom učenju. Sasvim opravdano, postavlja se pitanje u kojoj meri su sedmogodišnja deca intelektualno zrela da razumeju delikatna pitanja verske dogmatike, posebno ako su servirana znanja opozitna od znanja koja dobijaju posredstvom prirodnih nauka. U ovom kontekstu izrečeno, bez obzira na to što su crkve i verske zajednice potvrdile da raspolažu potrebnim kadrovskim kapacitetima za ostvarivanje veronauke, zanemaruje se pitanje njihovog pedagoškog iskustva i kvaliteta, posebno imajući u vidu činjenicu da Bogoslovski fakultet od Drugog svetskog rata pa sve do 2004. godine nije bio deo civilnog univerziteta. Otuda, nesumnjivo da su obrazovne metode veroučitelja drugačije, pa prema tome i upitne sa stanovišta modernih pedagoških dostignuća.

Imajući u vidu multikonfesionalnu prirodu srpskog društva, sasvim je sigurno da će postojati škole u kojima iz objektivnih razloga neće moći da se organizuje verska nastava za učenike pojedinih, i to manjinskih, verskih opredeljenja. Opredeljivanje učenika za versku nastavu neminovno vodi njihovoj segregaciji, što može imati dalekosežne posledice na njihov psihofizički razvoj. U veoma nezahvalnoj i delikatnoj situaciji će biti pripadnici manjinskog verskog opredeljenja, koji će, pod uticajem sredine i iz strepnje od izolovanosti, neretko prihvatiti stav većine pri optiranju nastavnog predmeta koji će pohađati.

Naposletku, kao najvažniji argument protiv uvođenja veronauke konfesionalnog tipa u Srbiji, a čini se i uopšte na prostoru bivših jugoslovenskih republika, leži u činjenici da je religija značajno zloupotrebljavana u političke svrhe zarad mobilisanja nacija u građanskim ratovima 90-ih godina minolog veka. Građanski rat, premda motivisan stvaranjem nacionalnih država, poistovećivan je sa verskim ratom, a posledice u vidu verske netrpeljivosti i visoke etničke distance i dalje su prisutne i predstavljaju ozbiljan konflikti potencijal.⁸¹ Otuda, uvođenje veronauke u tranzicionoj državi, u kojoj se nacionalni identitet gradi na dominantnoj verskoj pripadnosti, dodatni je faktor dezintegriranja nestabilnog multikonfesionalnog društva.

6. Zaključna razmatranja

Jedan od osnovnih zahteva savremenog konstitucionalizma je svetovnost države. Separacija države i crkve predstavlja jedan od najbitnijih progressa u ljudskoj istoriji, a to je ujedno i jedini institucionalni aranžman koji omogućava toleranciju, koegzistenciju i demokratiju u okviru

⁸⁰ N. Kačarić, Razvoj verske nastave i njeni efekti u Srbiji, http://www.spc.rs/sr/razvoj_verseke_nastave_njeni_eketi_u_srbiji, očitavanje: 13. 09. 2017.

⁸¹ Simović/Simeunović-Patić (bel. 50), s. 114.

države.⁸² Doslednije potiskivanje religije iz javne sfere je neminovnost sve do uspostavljanja postsekularnog društva koje je zasnovano na široko rasprostranjenoj svesti građana da žive u sekularnom društvu.

Načelo svetovnosti države nema jednoobrazno značenje, već se ono prilagođava konkretnim društvenim potrebama i zahtevima. Otuda, model sekularne države obuhvata čitav dijapazon različitih oblika separacije države od crkve, počev od modela militantnog, agresivnog sekularizma, pa do modela tesne kooperacije države i crkve na različitim poljima društvenog života.

Posmatrano u evropskom kontekstu, dominira koncept kooperativne odvojenosti države i crkve uz prepoznatljivo nastojanje da se religija izmesti iz javne sfere u privatne živote pojedinaca. Suprotno preovlađujućem trendu, ali i svojoj dosadašnjoj tradiciji, Srbija se kreće sasvim drugim pravcem koji, pomalo i artificijelno, uvlači religiju u javnu sferu. Takva praksa značajno ugrožava jedan od temeljnih stubova savremene ustavne države, a to je načelo svetovnosti koje podrazumeva neutralnost države prema crkvama i verskim zajednicama.

Iako je Ustav Srbije od 2006. godine izričito proklamovao načelo svetovnosti države, postojeća praksa, ali i stanovište Ustavnog suda je da se umesto dosledne separacije države i crkve prihvati model kooperativne saradnje. Takvo ublažavanje principa svetovnosti na normativnom planu očigledno je bio podsticaj za snaženje procesa desekularizacije javnog prostora, koji u pojedinim segmentima ugrožava osnovne principe vladavine prava.

Upravo u kontekstu procesa desekularizacije javnog prostora treba sagledati i uvođenje veronauke u obrazovni sistem Srbije. Posmatrano iz čisto pravničke vizure, uvođenje veronauke u Srbiji usaglašeno je sa međunarodnopravnim standardima na ovom polju. Sloboda veroispovesti je jedno od osnovnih ljudskih prava, a njegovu komponentu čini i versko obrazovanje. Država ima pozitivnu obavezu da pomaže ostvarivanju ovog prava, međutim, to istovremeno ne znači obavezu države da u okviru svog obrazovnog sistema uvede versku nastavu. Verska nastava, sa istovetnom legitimnošću, može se ostvarivati i u okviru crkve i verskih zajednica.

Osnovna primedba koja može biti izrečena kada je reč o uvođenju veronauke u Srbiji je ta što je jedan tako značajan korak učinjen bez odgovarajuće pripreme, sagledavanja mogućih posledica i uvažavanja osobnosti srpskog društva. Prihvaćen je konzervativni, već uveliko prevaziđen model verske nastave koji crkvi i verskim zajednicama daje centralnu ulogu u njegovom sprovođenju. Komparativno posmatrano, nastavni programi veronauke se neprestano menjaju i osavremenjuju da bi njihovo izučavanje postalo faktor integracije. Ta činjenica je potpuno prenebregnuta pri donošenju odluke o uvođenju veronauke u Srbiji.

Treba imati u vidu i to da savremena društva postaju sve kompleksnija usled njihove sve izraženije multikulturalnosti i multikonfesionalnosti. Otuda, ne treba zanemariti činjenicu da versku socijalizaciju dece treba obavljati upravo u takvim okolnostima verske različitosti. „Imaju li tu škole pravo u verskom obrazovanju razdvajati vernike od nevernika, katolike od protestanata ili pravoslavnih?“, pita se to Flavio Pajer, penzionisani religijski pedagog na

⁸² K. Bennoune, *Secularism and Human Rights: A Contextual Analysis of Headscarves Religious Expression, and Women's Equality under International Law*, *Columbia Journal of Transnational Law*, New York 2/2007, s. (367 i dalje) 374.

Papinskom salezijanskom univerzitetu u Rimu.⁸³ Saglasno njegovom gledištu konfesionalni tip verske nastave je prevaziden, jer ga konkretna situacija mladih ljudi u školama u sekulariziranom društvu obezvređuje. Prema tome, ukoliko je u Srbiji već postojala politička volja za uvođenje veronauke u javni obrazovni sistem, ona je morala biti koncipirana na potpuno drugačijim osnovama. Verska nastava je nužno morala biti nekonfesionalnog karaktera, kao opšteobrazovni i kognitivni nastavni predmet, koji bi doprinosa integracionim procesima.

Ukoliko je načelo svetovnosti nejasnog sadržaja zbog svoje lokalne neukorenjenosti, separacija države i crkve u praksi je samo neiskren polovičan kompromis (A. Sajo).⁸⁴ Odnosi između crkve i države su, po pravilu, prožeti brojnim kompromisima i ustupcima za koje se smatra da su u skladu sa sekularizmom, a zapravo najveći deo njih omogućava religiji da se proširuje javnim prostorom i da generiše nove društvene probleme. Uz takvo istorijsko iskustvo, postojeće okolnosti ukazuju na to da načelo svetovnosti mora biti dosledno i beskompromisno branjeno. U savremenoj literaturi se, s punim pravom, ističe da su religiozna i kulturološka koherentnost preduslov ustavne države.⁸⁵ Uvođenje veronauke u Srbiji, kao i sveopšti proces desekularizovanja javnog prostora svakako ne doprinose ustanovljavanju religiozne i kulturološke koherentnosti. Otuda, za ustavnu državu u Srbiji se može reći da je pred velikim izazovima.

Summary

Desecularization of public spaces and religious instruction in the Republic of Serbia

Serbia has no clearly defined model of secularism. The search for a lasting model of secularity is a consequence of a half-century long practice of aggressive atheism in the period of communism which ceased the natural process of evolution of the relations between the state and church. Although the 2006 Constitution of the Republic of Serbia had explicitly proclaimed the principle of secularism, the existing practice, as well as the standpoint of the Constitutional Court is that Serbia should accept the model of cooperative separation instead of clear and rigid separation of the state and church. At the same time, in effect is a strong process of desecularization of the public space. Desecularization of the public space in a multi-confessional and multi-ethnic society bears a certain risk of an increase in stigmatizing and discriminatory practices, violence and intolerance. In that context, the introduction of religious instruction of a denominational type in Serbia should also be taken into consideration. The introduction of religious instruction in a transitional state, in which the national identity is being built on the dominant religious affiliation, is an additional factor in the disintegration of the unstable multi-confessional society.

⁸³ Jäggle (bel. 57), ss. 450-451.

⁸⁴ L. Zucca, The Crisis of the Secular State – A reply to Prof Sajo, *International Journal of Constitutional Law*, 7/2009, s. (494 i dalje) 499.

⁸⁵ A. Sajo/R. Uitz, Freedom of Religion, in: M. Rosenfeld/A. Sajo, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*, Oxford 2013, s. (909 i dalje) 912.